

بررسی انتساب زمانی، مکانی و هویت هنرمند یک هلالی ستون دار مزین به کاشی هفت‌رنگ

زهرا قاسمی*

کارشناس ارشد پژوهش هنر، مربی دانشکده هنر دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

ابوالفضل عرب بیگی

مربی دانشکده هنر و معماری دانشگاه کاشان، گروه صنایع دستی، کاشان، ایران

چکیده

کاشی‌های هفت‌رنگ قاجاری نمود بازی از هویت تصویری هنر این دوره را به نمایش می‌گذارد که از نظر سبک و سیاق هنری تفاوت‌های عمده‌ای با دوران قبل از خود دارد. کاشی‌نگاران شیرازی در این دوره مطابق با فرهنگ عامیانه، کاشی‌هایی با ویژگی‌های خاص تولید کردند و مکتب کاشی‌نگاری شیراز را بنا نهادند. این مقاله به بررسی یک هلالی ستون‌دار مزین به کاشی‌نگاره کتیبه دار در حراجی بونامز لندن می‌پردازد و می‌کوشد با توجه به اسناد موجود و نیز مقایسه و تطبیق ویژگی‌های مشترک این اثر با آثار مشابه هم‌دوره در کاشی‌نگاره‌های شیراز-از جمله درمانگاه نمازی، خانه صالحی و خانه عطروش - مسئله انتساب زمانی، مکانی و هویت کاشی‌نگار آن را روشن سازد. تحقیق حاضر به روش تحقیق تحلیلی و تطبیقی با گردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام یافته است. نتایج به‌دست‌آمده از یافته‌های پژوهش حاضر بیانگر این است که اثر موردبررسی به لحاظ موضوعات، نقش‌مایه‌ها، رنگ‌بندی و شیوه رنگ‌گذاری ویژگی‌های معناداری با کاشی‌نگاره‌های مکان‌های مذکور دارد که مبین تعلق آن به مکتب کاشی‌نگاری شیراز در اواخر دوره قاجار است. همچنین بررسی کتیبه‌های این اثر و کتیبه‌های موجود در این مکان‌ها روشن می‌سازد که هنرمند این اثر استاد ابراهیم کاشی‌نگاری بوده است که در شیراز فعالیت داشته و دوران حیات وی معاصر با میرزا عبدالرزاق؛ مهم‌ترین کاشی‌پز مکتب کاشی‌نگاری شیراز در اواخر دوره قاجار بوده است.

واژگان کلیدی:

دوره قاجار، کاشی هفت‌رنگ، مکتب کاشی‌نگاری شیراز، استاد ابراهیم، میرزا عبدالرزاق.

کاشی کاری هنری است که در معماری ایران از اعتبار و اهمیت بالا و والایی برخوردار است. تقریباً غالب بناهایی که از شاهکارهای معماری ایران محسوب می‌شوند، بخش عمده زیبایی و شکوه خود را از کاشی‌های زیبای خود دارند که با انواع نقوش مزین شده است. کاشی‌های تصویری در ایران سابقه‌ای طولانی دارند و در مناطق و دوره‌های مختلف به لحاظ سبک هنری متفاوت بوده‌اند. این صنعت در دوره قاجار مورد توجه ویژه قرار گرفت و از نظر تکنیک‌های تزئین، رنگ‌بندی و نقش‌مایه‌ها دستخوش تغییر و تحول عمده گردید. کاشی‌های هفت‌رنگ^۱ که از اواخر دوره صفوی تا قاجار بر بناهای ایرانی نصب شده‌اند جنبش جدیدی است که نمودی از هویت بارز هنر تصویری قاجار را به نمایش گذاشته‌اند. کاشی‌نگاره‌های این دوره علی‌رغم شباهت‌های کلی در سبک و سیاق، در مناطق مختلف (تهران، شیراز و اصفهان) دارای ویژگی‌های مختص به خود است. بسیاری از کاشی‌نگاره‌های تصویری دوره قاجار همانند بسیاری دیگر از آثار هنری پس از خروج از ایران در حراجی‌های آثار عتیقه به فروش رسیده و در موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی قرار

گرفته‌اند.

موضوع این مقاله معرفی و بررسی یک هلالی ستون‌دار (Archway) مزین به کاشی کاری هفت‌رنگ با موضوعات مختلف چون بارگاه حضرت سلیمان، تصاویر گل و مرغ و تصاویر بانوان است که از ایران خارج شده و مکان فعلی آن یک حراجی آثار هنری در لندن به نام بونامز (Bonhams) است.

در این پژوهش کوشش شده تا با توجه به اسناد موجود و نیز مقایسه و تطبیق ویژگی‌های مشترک تزئینی، نقش‌مایه‌ها، رنگ‌بندی و کتیبه‌های این اثر با آثار مشابه در کاشی‌نگاره‌های شیراز (خانه صالحی^۲، خانه عطروش^۳، درمانگاه نمازی^۴ و مسجد وکیل) مسئله انتساب زمانی، مکانی و نیز هویت هنرمند سازنده این اثر روشن گردد. در این راستا سعی بر این بوده تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

- تعلق تاریخی و مکان اولیه این کاشی‌نگاره به کدام دوره و به چه مکانی برمی‌گردد و هنرمند این اثر کیست؟
- کاشی‌نگاره موجود با کاشی‌نگاره‌های مکتب شیراز در اواخر دوره قاجار چه ویژگی‌های مشترکی دارد؟

۱. پیشینه تحقیق

روایتگر سردر ورودی باغ ارم شیراز» عنوان مقاله‌ای تألیف عطار زاده و اتحاد محکم است که به خوانش تصویری و نشانه‌شناسی تصویر تأکید دارد. مقاله دیگر تحت عنوان «تحلیل و بررسی مضامین نقوش کاشی کاری شده ابنیه عصر قاجار شیراز» توسط عابد تقوی و دیگران نگاشته شده است که مضامین تعدادی از کاشی کاری بناهای مذهبی و غیرمذهبی قاجاری شیراز را بررسی کرده است. در میان کتاب‌ها و مقالات نویسندگانی چون ونتیا پورتر (کاشی‌های اسلامی)، استفانو کاربونی (کاشی‌های ایرانی)، گزا فهروری (سفالگری اسلامی)، فریه (هنرهای ایران) و اسکارس (نقش و تزئین در کاشی کاری قاجار) (Scars et al., 2006) و دیگر نویسندگان نیز مطالب مختصر و اشاراتی درباره توصیف و چگونگی کاشی کاری دوره قاجار می‌توان یافت که هیچ‌کدام به‌صورت تخصصی و متمرکز نیستند.

شایان ذکر است تحقیقات میدانی و مستند نگاری آثاری که در حال حاضر خارج از مرزهای ایران قرار دارند به‌منظور شناخت و تشخیص منشأ هویت هنری و نیز حفظ ارزش‌های فرهنگی قابل توجه است.

روش این پژوهش تحلیلی-تطبیقی بوده و روش گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای و همچنین بر پایه مطالعات میدانی استوار است و از طریق تطبیق و مقایسه ویژگی‌های کاشی‌نگاره موجود با کاشی‌نگاره‌های مشابه، مسئله انتساب مکانی و زمانی و هویت هنرمند سازنده اثر بررسی شده است.

۲. مروری بر کاشی کاری دوره قاجار

در دوره قاجار در پی عمارت‌سازی‌های شاهان این دوره به‌خصوص

پژوهش‌هایی در مورد کاشی‌نگاره‌های دوره قاجار انجام شده است که از جدیدترین آن‌ها کتاب «کاشی کاری قاجاری» تألیف محمدرضا ریاضی است. نگارنده در این کتاب ضمن معرفی کاشی‌های بناهای شاخص دوره قاجار مروری بر هنرها و عوامل تأثیرگذار بر کاشی کاری این دوره داشته و نیز به شرح اجمالی ویژگی‌های سبک‌های کاشی کاری سه شهر مهم این دوره یعنی تهران، شیراز و اصفهان پرداخته است. کتاب «نقاشی روی کاشی» هادی سیف که در سال ۱۳۷۶ به چاپ رسیده است از نظر معرفی کاشی‌نگاران دوره قاجار بر پایه مصاحبه، مطالعات میدانی و شناخت بصری کاشی‌نگاره‌های این دوره در قالب تصاویر متعدد قابل توجه است. این نویسنده کتاب دیگری به لاتین با عنوان «Persian painted tile work from the 18th and 19th (the shiraz school)» دارد که به‌طور تخصصی‌تر بر روی کاشی کاری قاجار در شیراز نوشته شده است، بخش‌های زیادی از این کتاب با کتاب قبلی این نویسنده مشترک است. پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی توصیفی و طبقه‌بندی نقوش کاشی کاری دوره قاجاریه در شیراز» نگارش بهنام شیروانی (۱۳۸۹) در دانشگاه هنر وجود دارد که صرفاً به توصیف تزئینات برخی از بناهای شاخص شیراز پرداخته است. همچنین مقالاتی در مورد کاشی کاری‌های قاجاری نوشته شده‌اند که از میان آن‌ها برخی بر روی کاشی کاری بناهای شیراز تمرکز داشته‌اند، از میان آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: «مطالعه کاشی‌نگاره‌هایی با نقوش زنان قاجاری در خانه‌های شیراز» نگارش عفت السادات افضل طوسی و دیگران که بحث اصلی آن مفاهیم سر اسطوره‌ها در فضای معناشناختی فرهنگ و هنر قاجاری است. «خوانش گفتمان کاشی‌نگاره

تهران، هنرمندان شیرازی نیز مانند سایر هنرمندان شهرهای دیگر به پایتخت جدید فراخوانده شدند و رشته‌های مختلف هنری از جمله کاشی کاری رونقی دوباره یافتند. در این دوره با برقراری آرامش نسبی در شیراز با ماندگان هنرمندان و کاشی‌سازان به احیای این هنر همت گماشتند که نخستین جلوه‌های آن ترمیم و بازسازی کاشی کاری‌های بناهای عصر زند در طرح و نقشی نوین به جای نقوش متداول سنتی بود که ابعاد این نهضت در نیمه دوم قرن ۱۳ با شروع حکومت ناصرالدین شاه آشکارتر گردید.

آنچه در مورد سبک و سیاق تصویرنگاری‌های شیراز قابل توجه است وجود مدارک تصویری از تاریخ ایران به‌ویژه دوره‌های هخامنشی و ساسانی در این منطقه است که بخشی از حافظه تاریخی مردمان این دیار را تشکیل می‌دهد. همچنین کتاب مصور آثار العجم نخستین کتاب ایرانی درباره آثار تاریخی ایران به‌ویژه فارس است که فرصت‌الدوله شیرازی آن را به شیوه چاپ سنگی در دوره ناصرالدین شاه منتشر کرد، از این رو بخشی از کاشی کاری‌های بناهای شیراز را کاشی‌های تصویری با مضامین حجاری‌های هخامنشی و ساسانی تشکیل می‌دهند. از طرفی به این دلیل که از دوره ایلخانی به بعد مکتب تزئینی و نگارگری شیراز سبک و سیاق خود را داشته است از اوایل دوره قاجار تا پایان این دوره در مکاتب نگارگری شیراز مضامین کتاب‌های کلاسیک ایران همچون هزار و یک‌شب، شاهنامه، پنج گنج نظامی، دیوان حافظ و آثار سعدی همواره مدنظر هنرمندان نگارگر شیراز بوده است و در کاشی کاری‌های بناهای شخصی شیراز به‌وفور از این نگاره‌ها و داستان‌های کتب ادبی استفاده شده است. علاوه بر آن توجه به قصص قرآنی از مضامین مورد استفاده کاشی‌نگاران شیرازی بوده است به‌طوری که سطوح مختلف کاشی کاری شده خانه‌های شیراز هریک روایتگر داستانی هستند (Riazi, 2016, p.51).

از دیگر ویژگی‌های اصلی کاشی‌نگاره‌های این دوره فارس وجود فضای خالی اندک است که در تمام بناهای این دوره آثار آن مشاهده می‌شود (Taghavi et al., 2015, p.1140). در این دوره استفاده از کاشی نه تنها در نمای بیرونی خانه‌ها به‌صورت گسترده رواج داشت، بلکه در مواردی تمام سطوح یک اتاق از سقف گرفته تا دیوارها و کف را شامل می‌شد (Riazi, 2016, p.51).

از دیگر تفاوت‌های کاشی‌های هفت‌رنگ بناهای شیراز با دیگر مکان‌ها استفاده از رنگ‌های روشن و شاد نظیر صورتی-بنفش، قهوه‌ای و زرد تند، سبز، آبی و سفید است که در این میان نقش صورتی چشمگیرتر است. همچنین استفاده زیاد از اسلوب هاشورزنی و سایه‌پردازی فراوان نیز در این آثار دیده می‌شود. استفاده زیاد از نقش معروف به گل و مرغ از شاخصه‌های دیگر کاشی کاری شیراز است که هنرمندان شیراز در عصر زندیه و قاجاریه مهارت زیادی در ترسیم این نقوش داشتند. به‌طور کلی از نظر ظاهری طراحی نقوش، گل‌ها، چهره‌ها و پیکره‌ها ویژگی‌هایی مختص به خود دارد که آن را از سایر مکان‌ها متمایز می‌کند. همچنین می‌توان به تزئین نقش حاشیه قاب‌ها با نوارهای زرد و سفید اشاره کرد که این امر در کاشی کاری بناهای قاجاری شیراز معمولاً رعایت شده است.

در معماری بناهای این دوره می‌توان به استفاده گسترده از تزئینات کاشی کاری در تمام فضاهایی چون قوس‌های نیم‌دایره و

فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ ه.ق) و ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ ه.ق) و نیاز به تزئین سطوح گسترده دیوارها هنر ساخت کاشی‌های هفت‌رنگ رونقی دوباره یافت. فریه در این باره می‌نویسد: «کاشی کاری قاجار برخلاف دوره‌های قبل محدود به بنای مساجد، مزارها و خانقاه‌ها نماند، بلکه در کاخ‌ها و عمارت‌های اعیانی و دروازه‌های تزئینی شهرها و نهادهای دولتی نیز استفاده می‌شد» (Ferrier, 1995, p.291). اعتمادالسلطنه نیز در ۱۳۰۶ ه.ق در کتاب المآثر والاثار درباره پیشرفت کاشی‌پزی می‌نویسد: «این صنعت در سوابق ازمنه یکی از بدایع صنایع مملکت ایران بوده است لکن تنزل فاحشی در آن پیدا گردیده بود که در این عهد مبارک دیگر باره در نصاب خویش قرار گرفت» (Etemado saltaneh, 1995, p.152).

برخی از نویسندگان مانند فریه معتقدند کاشی کاری این عصر از آمیختن طرح‌های سنتی با سمایلی‌نگاری و تصویرسازی واقع‌گرایی جدید، نوعی سرزندگی و حیات تازه به این هنر بخشید (Ferrier, 1995, p.291) و برخی نیز مانند گدار از تنزل کیفیت رنگ‌ها، ساخت کاشی و نقوش و طرح‌های این دوره سخن رانده‌اند (Godard, 1970, p.462-463). از نظر فهروری رایج‌ترین تکنیک‌های ساخت کاشی در دوره قاجار تکنیک کاشی هفت‌رنگ بوده است ولی نقاشی زیر لعاب نیز در کاشی کاری این دوره نقش مهمی داشته است. وی تنوع رنگ، نقوش و کاربردهای مختلف کاشی زیر لعابی را مهم‌ترین ویژگی کاشی کاری این دوره می‌داند (Feharvari, 2000, p.232). در این دوره با ورود لعاب‌های آماده و بسته‌بندی که بیشتر از طریق روسیه وارد می‌شد کیفیت رنگ کاشی‌ها دگرگون شد و رنگ‌های زرد و زردچوبه‌ای، سفید و شیری براق در زمینه کاشی کاری دوره قاجار مسلط شد (Rasouli, 2010, p.132). پورتر به استفاده از نوعی رنگ جدید صورتی در تصاویر کاشی‌های هفت‌رنگ این دوره که با روش جدیدی کشیده می‌شدند اشاره دارد (Porter, 2002, p.81). در این عصر هنر نقاشی و نگارگری ایران تحت تأثیر نقاشی اروپایی واقع شد و به همین جهت نقاشی روی کاشی نیز از نقاشی اروپایی متأثر گردید. اکثر طرح‌های کاشی‌های این دوره از نظر نقاشی، طراحی و رنگ‌آمیزی کاملاً با دوره‌های قبل متفاوت است. در این دوره گرایش زیاد به آثار هنرهای تزئینی غرب سبب شد که اشکال به‌صورت رئالیستی و غیر انتزاعی و به‌صورت الگوبرداری از تصاویر عکس‌ها، کارت‌پستال‌ها و تابلوهای نقاشی غربی در هنرهای این عصر از جمله کاشی کاری مورد استفاده قرار گیرند. قاب‌سازی، مدالیون‌سازی، منظره‌سازی و داستان‌ها و صحنه‌های روایی تصاویر میوه و پرنده از موارد آن است (Asadpour, 2011, p.8).

به‌طور کلی در کاشی کاری دوره قاجار می‌توان به سه سبک اصلی اصفهان، شیراز و تهران اشاره کرد. که دو شهر تهران و شیراز از نظر میزان استفاده از کاشی تصویری-شیراز به دلیل سابقه تاریخی و تهران به عنوان پایتخت و مرکز تجمل و تأثیرپذیری فرهنگ غربی- نقش اول را ایفا می‌کنند (Riazi, 2016, p.50).

۲-۱. ویژگی‌های کلی و شاخص کاشی‌نگاره‌های شیراز در دوره قاجار

بعد از حکومت کریم‌خان و به وجود آمدن وقفه هنری تا شروع حکومت آغا محمدخان و به تخت نشستن فتحعلی شاه قاجار در

تصویر ۱: کاشی نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان - لندن، حراجی بونامز
Access date: (20/8/2016) (bonhams, 15/4/2010, lot:233w)
Fig. 1: Tile Painting on the subject of cort of Soleiman-London,
Bonamas Auction

ستون این اثر نگاشته شده است مکان ساخت آن در کارخانه فردی به نام استاد ابراهیم و به سفارش شخصی به نام حاجی عبدالمحمد بوده است (تصاویر ۵ و ۹).

به منظور اطلاع از مکان اولیه این اثر، از جانب نگارندگان با کارشناسان اداره میراث فرهنگی شیراز به صورت شفاهی گفتگو شد که ایشان اطلاعاتی در این خصوص نداشتند و برای کسب اطلاع، کارشناسانی در این زمینه معرفی کردند.

در خصوص انتساب مکان اولیه اثر با جناب آقای مسعود منیاتی از فعالین در زمینه ثبت خانه‌های قاجاری شیراز و در خصوص کارشناسی فنی و سبک و سیاق اثر با استاد کاشی‌نگار جناب آقای تعبدی که در خانواده‌ای از نسل کاشی‌نگاران شیراز رشد کرده و همچنان در این زمینه فعالیت دارد مصاحبه صورت پذیرفت که ایشان با توجه به ویژگی‌های فنی و سبک و سیاق، این اثر را بدون شک منسوب به کاشی‌نگاران شیراز در دوره قاجار دانستند؛ ولی از آنجاکه خانه‌های قدیمی ثبت نشده بسیاری در شیراز وجود دارد و خانه‌های قدیمی ثبت شده نیز به نام صاحبان فعلی به ثبت رسیده‌اند در خصوص حاجی عبدالمحمد اطلاعاتی حاصل نشد و مکان اولیه این اثر همچنان در پرده ابهام قرار دارد (Interview with Mr. Ali Taabodi and Massoud Meniyati, 18-11-2016 Shiraz)

۴. بررسی و مقایسه نگاره‌های اثر با کاشی نگاره‌های

مشابه شیراز

۴-۱. نقوش روی هلالی

در قسمت هلالی اثر، کاشی‌نگار با در نظر گرفتن فضا داستان بارگاه حضرت سلیمان و موضوع در خدمت بودن جن و انس و دیوان و پرندگان و سایر موجودات را به تصویر کشیده است. طراحی این بخش دارای ترکیب‌بندی قرینه است و حضرت سلیمان که بر تخت پادشاهی تکیه زده است در مرکز قرار دارد و اطراف آن با نقوش شیرهای لمیده طاووس و سایر پرندگان، دیوهای ایستاده و تصاویر

هلالی‌های متعدد و نیز در نماسازی ارسی‌ها و پنجره‌ها، پیلک یا ستون نماها در تقاطع دیوار که گاه بر یکی از آن‌ها کتیبه‌ای وجود دارد اشاره نمود. موضوعات مجالس کاشی‌نگاره‌های هلالی‌ها در خانه‌های این دوره دارای تنوع موضوعی فراوان است که داستان زندگی و سفرهای صاحب‌خانه، موضوعات قرآنی و اساطیری، نقش گلدان‌های پر از گل‌های زنبق و صد پری، نیم‌تنه‌های بانوان با پوشش اروپایی و یا سنتی قاجاری و نیز نیم‌تنه‌های پادشاهان ایران از باستان تا دوره قاجار را شامل می‌شود.

۲-۲. عبدالرزاق سرپرست مکتب کاشی‌نگاری شیراز

در معرفی نقاشان کاشی‌نگار شیرازی در منابع مختلف از استادانی چون استاد حیدر کاشی‌پز، میرزا عبدالرزاق، صدرالدین شایسته، میرزا محمدعلی، استاد محمدرضا کاشی‌نگار، میرزا احمد کاشی‌نگار، حاج باقر جهانگیری، میرزا آقا بزرگ نقاش، سید هاشم و کریم آقا نام‌برده شده است. اما آثار امضادار عبدالرزاق تعدادشان از دیگران بیشتر است و می‌توان او را معروف‌ترین کاشی‌نگار و کاشی‌پز مکتب شیراز در نیمه دوم قرن ۱۳ دانست (Shirvani, 2010, p.32). میرزا عبدالرزاق در کودکی به مدت ده سال شاگرد کارگاه سفالگری به نام سید حیدر بود پس از مدتی از استاد خود پیشی گرفت و با همکاری برادرش میرزا محمدعلی، کاشی‌پزخانه کوچکی در مقابل باغی موسوم به باغ کلاتری برپا کرد. با رونق گرفتن کاشی‌پزخانه، وی کارگاه را گسترش داده و اکثر هنرمندان و نقاشان باتجربه شیرازی را به همکاری در کاشی‌پزخانه خود فراخواند. محصولات کارگاه وی در تهران و شهرهای دیگر طالب و مشتری یافت و این امر موجب شد به‌منظور انجام سفارش‌های مختلف کاشی‌پزخانه دیگری در محله لب آب دایر کند (Riazi, 2016, p.323). بدین‌سان در نیمه دوم قرن ۱۳ به سرپرستی عبدالرزاق نهضتی در کاشی‌کاری شیراز شکل می‌گیرد با موضوعاتی با محوریت پایبندی به مبانی دین و اعتقادات و باورهای ملی، مذهبی و سنتی توده مردم که با نقاشی افسانه‌های کهن نظم و نثر فارسی و در رأس آن داستان‌های حماسی شاهنامه ابعادی همه‌گیر و گسترده می‌یابد. از ویژگی‌های مجالس نقاشی روی کاشی کارگاه او، غلط‌سازی همانند نقاشی قهوه‌خانه است که تحت تأثیر تخیل و سلیقه سفارش‌دهنده و البته بدون دخل و تصرف در اصل ماجرا صورت می‌گرفته است. نقل است که میرزا عبدالرزاق با مشاوره فرصت‌دوله شیرازی که روابط دوستی با او داشته است، نقاشی‌هایی از بناهای تاریخی و باستانی کتاب آثار العجم او را برای مجالس کاشی استفاده کرده است. در بسیاری از خانه‌های قدیمی و مکان‌های عمومی شیراز از جمله خانه‌های دخانچی، عطروش و مسجد نصیرالملک نام این فرد با عبارت در کارخانه عبدالرزاق ذکر شده است. به گفته فرزندش کریم فغفوری استاد در سال ۱۳۱۶ از دنیا رفت (Seyf, 1997, p.27-31).

۳. معرفی و توصیف اثر مورد مطالعه

اثر موردنظر یک هلالی ستون‌دار^۵ (Archway) مزین به کاشی هفت‌رنگ با ابعاد: ارتفاع ستون‌ها ۲۶۳/۵ cm و اندازه پانل به‌صورت نیم دایره ۶۴/۷ × ۱۳۹ cm است که مکان فعلی آن حراجی بونامز است (تصویر ۱) به روایت دو کتیبه به خط نستعلیق که در پایین دو

۴-۱-۱. وجوه تشابه تصویر ۲ با تصاویر ۳ و ۴

تشابه در ترکیب بندی کلی اثر در مواردی چون تأکید بر مرکزیت حضرت سلیمان با ردای قرمز رنگ، عمامه یا تاج به همراه هاله دور سر و قرینه سازی حول مرکز، وجود عناصر و موتیف‌های مشابه، رنگ بندی و نحوه هاشورزنی و رنگ گذاری لباس‌ها مشهود است. علاوه بر این در تصاویر ۲ و ۳ هر دو روایت در فضای اصلی (پیشانی) ترسیم شده‌اند.

۴-۱-۲. وجوه تمایز تصویر ۲ با تصاویر ۳ و ۴

از وجوه تمایز این کاشی‌نگاره‌ها روایت‌های مختلف زمانی است به عبارتی نگاره مورد بررسی (تصویر ۲) به داستان ملکه صبا و رساندن نامه توسط هدهد اشاره دارد در حالی که نگاره تصویر ۳ گویا به روایت‌های دیگری نیز اشاره دارد و پدیده هم‌زمانی در آن مشهودتر است و دورنما سازی و ساخت‌وساز بیشتری در آن به چشم می‌خورد. نگاره تصویر ۴ تنها به بارگاه سلیمان اشاره دارد که البته به دلیل عدم ترسیم صحنه‌ها در فضاهای یکسان این امر منطقی به نظر می‌رسد. به عبارتی نگاره‌های تصاویر ۳ و ۲ در فضای اصلی ترسیم شده‌اند که کاشی‌نگار فضای بیشتری برای تصویر سازی داشته است ولی نگاره تصویر ۴ در فضای فرعی ترسیم شده است. همچنین پشت صحنه تصویر ۲ نسبت به تصویر ۴ ساخت‌وساز بیشتری به لحاظ استفاده از

موجودات محوی در پس صحنه (احتمالاً اجنه) و خدمه در حال پذیرایی تصویر سازی شده است. پرنده معروف هدهد نیز در حال رساندن نامه نشان داده شده است که به داستان ملکه صبا اشاره دارد. زمینه و فضاهای خالی با نقوش گل و بته‌های ریز و پراکنده پر شده و تقریباً فضایی خالی نمانده است. در نهایت صحنه در حاشیه باریک از گل و برگ محاط شده است. شایان ذکر است که روایت حضرت سلیمان از داستان‌های پر کاربرد در کاشی‌نگاره‌های شیراز بوده است.

رنگ‌های مورد استفاده در عناصر اصلی به گونه‌ای نمادین و آگاهانه به کار رفته‌اند. حضرت سلیمان با ردایی قرمز رنگ با حاشیه‌های زرد طلایی که نماد ثروت و سلطنت است و هاله نورانی بر گرد سر که نشان از فر ایزدی و تقدس و سلطنت مشروع است به تصویر درآمده است. دیوها با بدن‌های سیاه خالدار و قلاده‌ای به گردن که حاکی از خدمت بودن است و اجنه با چهره‌هایی محو که نشان از عدم حضور و ظاهر ملموس برای عموم هستند نقاشی شده‌اند. رنگ گذاری سایر عناصر، تکمیل کننده ترکیب بندی تمامیت اثر است به گونه‌ای که کاشی‌نگاره دارای انسجام کلی است. این کاشی‌نگاره (تصویر ۲) از نظر موتیف‌ها، سبک رنگ گذاری و ترکیب بندی با کاشی‌نگاره‌های مشابهی در خانه‌های قاجاری شیراز همانند خانه صالحی و خانه عطروش (تصاویر ۳ و ۴) قابل مقایسه است که در ادامه به شرح آن می‌پردازیم.

تصویر ۲: کاشی‌نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان مکان: نمای هلالی (پیشانی) کاشی‌نگاره مورد بررسی (جزئیات تصویر ۱)
Fig. 2: Tile painting with the theme of Suleiman's tomb Location: Crescent View (Frontal) Tile Studied (Details of Fig. 1)

تصویر ۳: کاشی‌نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان - شیراز، خانه صالحی (نگارندگان: ۱۳۹۵)
Fig. 3: Tile Painting with the subject of court of prophet Suleiman-Shiraz, Salehi House

تصویر ۴: کاشی نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان - شیراز، خانه عطروش (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 4: Tile Painting with the subject of court of prophet Suleiman-Shiraz, Atrush House

چهره‌ها و فیگورها ویژگی‌هایی مختص به خود دارند و با نقوش مشابه بانوان در دیگر کاشی نگاره‌های قلمرو قاجار مانند تهران و اصفهان متفاوت‌اند. اغلب فیگورهای تک فریمی در کاشی نگاره‌های شیراز زنانی با نیم‌تنه‌های نسبتاً فربه با آناتومی ضعیف‌تر و صورت‌های گردتر با پهنای بیشتر همراه با غنچه، اغلب خالی بر گونه با پیشانی کوتاه را نشان می‌دهند که از نظر ترکیب‌بندی رنگی و شیوه رنگ‌گذاری ویژگی‌هایی مختص به خود دارند (تصاویر ۸ و ۷).

تصویر ۷ نقش‌مایه‌های زنان در ستون‌های کاشی نگاره موردبررسی را نشان می‌دهند که با نگاهی اجمالی با توجه به مطالبی که بیان شد، شباهت‌های بسیار زیاد آن‌ها با نقش‌مایه‌های زنان در تصویر ۸ که در کاشی نگاره‌های خانه صالحی وجود دارند غیرقابل انکار است. این شباهت‌ها در ویژگی‌های چهره، حالات پیکره‌ها، قرارگیری در قاب‌های مشابه، نوع پوشش و رنگ‌بندی قابل مشاهده است.

تعداد و تنوع نقش‌مایه‌ها دارد و از نوعی دورنما سازی برخوردار است. در تصویر ۳ حضرت سلیمان با تاج پادشاهی به تصویر درآمده است ولی در تصاویر ۲ و ۴ عمامه بر سر دارد. در مجموع می‌توان گفت وجوه تشابه این تصاویر در مقایسه با وجوه تمایز آن‌ها توجه بیشتری را به خود معطوف می‌دارد.

۴-۲. نقوش روی ستون‌ها

هر ستون شامل پنج قاب است که به ترتیب از بالا شامل تصاویر شیر و خورشید، زوج جوان، گلدان گل کوچک، نیم‌تنه و پیکره زنان و گلدان بزرگ پر از گل با نقش دو فرشته در اطراف و در زیر گلدان کتیبه به خط نستعلیق است. اگرچه تقارن در کل اثر مشهود است اما تفاوت‌های جزئی در تصاویر دو ستون وجود دارد. در زیر به مقایسه این نقوش با نقوش مشابه در برخی از کاشی نگاره‌های شیراز می‌پردازیم.

۴-۲-۱. تصاویر زنان با شاخصه چهره‌های قاجاری در کاشی نگاره‌های بناهای شیراز

وقور نقش‌مایه‌های زنان در محصولات هنری عصر قاجار و از جمله در کاشی نگاره‌ها، در فضاهای خصوصی و نیمه‌خصوصی کاخ‌ها، خانه‌های اعیان و اشراف از ویژگی‌های شاخص و متمایز این دوره است که در کاشی نگاره‌های خانه‌های شیراز نیز قابل مشاهده است.

زنان قاجاری نقش بسته بر این کاشی نگاره‌های در تعامل هویتی با هویت زن فرنگی چهره نوینی از زن ایرانی را به نمایش گذاشته‌اند، زن در تک فریم‌های این کاشی نگاره‌ها هویت مستقلی یافته است، برای نخستین بار بی‌حجاب رخ می‌نماید و یا باحجابی که از نوعی دیگر است. زنی کنشگر که اغلب مشغول به کاری است، به خود در آینه و یا به دیگران از دریچه دوربین توجه دارد، مالک است و اغلب شی یا اشیاء مدرن در دست دارد و یا در غالب معشوقه فرنگی به تصویر درآمده است که اغلب لباسی فاخر با یقه‌ها و سرآستین‌های پرچین بر تن دارد (Afzal Tusi et al., 2013, p.577).

با مشاهدات میدانی تک فریم‌های زنان در کاشی نگاره‌های خانه‌های شیراز این گونه دریافت می‌شود که از نظر ریخت‌شناسی،

تصویر ۷: تصاویر زنان در قاب هاب مجزا- مکان: ستون‌های کاشی نگاره موردبررسی - مأخذ: جزئیات تصویر ۱

Fig. 7: Representations of women in separate frames - Location: Studied Tile Columns - Reference: Details of Fig.1

تصویر ۸: تصاویر زنان در قاب هاب مجزا - مکان: شیراز، کاشی‌نگاره‌های خانه صالحی (نگارندگان)
Fig. 8: Representations of women in separate frames - Location: Shiraz, Salehi House tiles

می‌شود و در تزیینات بناهای این دوره تأثیرگذار بوده است (Bemanian et al., 2011, p.35). این نقش در قسمت‌های مختلف سطوح و اغلب به صورت قرینه ترسیم شده است. با مقایسه تصاویر ۵ و ۶ آن گونه که در تصاویر پیداست نقوش پایین ستون‌های کاشی‌نگاره مورد بررسی (تصویر ۵) با نقوش پایین ستون‌ها در کاشی‌نگاره‌های خانه صالحی (تصویر ۶) علی‌رغم وجود تفاوت‌های جزئی، شباهت‌های زیادی دارد که از آن جمله می‌توان به ترسیم نقوش مشابه در فضای یکسان (پای ستون)، ترکیب بندی گل‌های صدپری و زنبق در قاب‌های مشابه، تشابه رنگ‌بندی کلی اثر، نقش مایه‌هایی چون گلدان، فرشته‌های بالدار قرینه، وجود کتیبه خط نستعلیق در پایین گلدان و نیز دورنمایی در مدالیون‌های بیضی‌شکل درون گلدان‌ها اشاره کرد.

۲-۲-۴. گلدان‌های پر از گل

با نگاهی اجمالی به کاشی‌نگاره‌های قاجار درمی‌یابیم که موتیف‌هایی چون گل‌های صدپری، پیچک و زنبق که از عناصر اصلی نقاشی‌های دوره قاجار است که در کاشی‌نگاره مورد بررسی نیز حضور دارند. فریه نقش مایه‌هایی به صورت کوزه‌هایی پر از گل سرخ و زنبق یا مناظر طبیعی اقتباس شده از کارت‌های پستی از اروپا را از مضامین تصویری بی‌سابقه در کاشی‌کاری این دوره می‌داند (Ferrier, 1995, p.291) و برخی نویسندگان چون ماهرالنقش معتقدند کاشی‌سازان در این دوره با الهام گرفتن از طبیعت و استفاده از رنگ‌های متنوع در کاشی آثار بدیعی با طرح‌های گلدانی به وجود آوردند (Maheronagh, 1983, p.16). نقش فرشته یا کوبید نیز از عناصر رایج در نقاشی دوره قاجار است که بر روی تمبر، عکس و کارت پستال‌های وارداتی از اروپا دیده

تصویر ۶: نقش گلدان گل و فرشته‌های قرینه در اطراف - قسمت پایین ستون کاشی‌نگاره‌های خانه صالحی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 6: Role of Flower Pots and symmetry Angels Around - Bottom Column in Salehi House Tiles

تصویر ۵: نقش گلدان گل و فرشته‌های قرینه در اطراف - قسمت پایین ستون کاشی‌نگاره مورد بررسی (جزئیات تصویر ۱)

Fig. 5: Role of Flower Pots and symmetry Angels Around - Bottom of Tile Columns Examined (Details of Fig. 1)

۳-۲-۴. کتیبه‌های اثر مورد مطالعه و مقایسه آن با

کتیبه‌های مشابه

در بسیاری از کاشی‌نگاره‌های شیراز کتیبه‌هایی به خط نستعلیق شامل عباراتی چون نام استادان معمار و کاشی‌پزان و سفارش دهندگان وجود دارد. همچنین در خانه عطروش، خانه صالحی و درمانگاه نمازی نیز که در این تحقیق از کاشی‌نگاره‌های آن‌ها به منظور مقایسه با اثر مورد مطالعه استفاده شد کتیبه‌هایی دیده می‌شود.

همان‌طور که در تصویر ۹ مشهود است در کاشی‌نگاره مورد بررسی از کارخانه شخصی به نام «استاد ابراهیم» یاد شده است.

کتیبه‌های خانه صالحی از نظر وجود و محل قرارگیری (در روی ستون و زیر گلدان) حائز اهمیت هستند. در پایین یکی از ستون‌های این بنا کتیبه‌ای وجود دارد که عبارت: «به دستورالعمل مشهدی ابوطالب معمار» را نشان می‌دهد که همانند کتیبه اثر مورد مطالعه در پایین ستون در فضای زیر گلدان نوشته شده است (تصویر ۱۰). کتیبه دیگری نیز با همین مضمون در کاشی‌نگاره‌های درمانگاه نمازی شیراز دیده می‌شود (تصویر ۱۳) که مشخص می‌کند معمار هر دو بنا یک شخص بوده است. از سویی در کاشی‌نگاره‌های درمانگاه نمازی شیراز که اکنون در حال ویرانی است سه کتیبه وجود دارد که به منظور روشن

ساختن دوران حیات استاد ابراهیم قابل توجه هستند.

۱- کتیبه‌ای با مضمون، در «کارخانه ابراهیم بن فریدون» (تصویر ۱۱) که به دلیل نصب غیراصولی ناودان فلزی عکس‌برداری از آن به سختی صورت گرفت.

۲- کتیبه‌ای با مضمون: «در کارخانه حقیر میرزا عبدالرزاق کاشی‌پز» (تصویر ۱۴).

۳- کتیبه‌ای با مضمون: «به دستورالعمل مشهدی ابوطالب معمار» (تصویر ۱۳).

وجود نام این سه تن در کتیبه‌های این مکان به هم‌دوره بودن دوران حیات این سه فرد دلالت می‌کند.

همچنین در کاشی هفت‌رنگ بازسازی شده در مسجد وکیل نام استاد ابراهیم در کنار نام عبدالرزاق به تاریخ ۱۳۴۷ق دیده می‌شود (تصویر ۱۲) که احتمال همکاری استاد ابراهیم با میرزا عبدالرزاق و هم‌دوره بودن حیات این دو فرد را بیشتر می‌کند. علاوه بر وجود کتیبه‌ها، شباهت‌های نزدیک تصاویر کاشی‌نگاره مورد بررسی (تصویر ۹) به آثار کاشی‌نگاران خانه صالحی، خانه عطروش و درمانگاه نمازی که در کارخانه میرزا عبدالرزاق و یا با همکاری وی ساخته شده اند دلیل دیگری بر این امر است (تصاویر ۱۰، ۱۲، ۱۳ و ۱۴).

تصویر ۱۱: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی‌نگاره - شیراز، درمانگاه نمازی (نگارندگان: ۱۳۹۵)
Fig. 11: Inscriptions from the Tile Painting - Shiraz, Namazi Clinic

تصویر ۱۰: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی‌نگاره - شیراز، خانه صالحی (نگارندگان: ۱۳۹۵)
Fig. 10: Inscriptions from a part of Tile Painting - Shiraz, Salehi House

تصویر ۹: کتیبه‌ی کاشی‌نگاره مورد بررسی (جزئیات تصویر ۱)
Fig. 9: Inscribed Tile Paintings (Details of Fig. 1)

تصویر ۱۴: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی‌نگاره - شیراز، درمانگاه نمازی (نگارندگان: ۱۳۹۵)
Fig. 13: Inscriptions from the Tile Painting - Shiraz, Namazi Clinic

تصویر ۱۳: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی‌نگاره - شیراز، درمانگاه نمازی (نگارندگان: ۱۳۹۵)
Fig. 14: Inscriptions from the Tile Painting - Shiraz, Namazi Clinic

تصویر ۱۲: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی‌نگاره - شیراز، مسجد وکیل (نگارندگان: ۱۳۹۵)
Fig. 12: Inscriptions from the Tile - Shiraz Mosque, Vakil Mosque

جدول ۱: جدول تطبیقی وجوه تشابه و تمایز نگاره مورد بررسی با نمونه‌های مورد مقایسه

Table 1: Comparative Table of Similarities and Differentiation Figures of the Study with Comparable Samples

<p>وجوه تمایز نمونه‌های مورد بررسی با نمونه‌های مورد مقایسه Modes of differentiation of the studied specimens to the comparable specimens</p>	<p>وجوه تشابه نمونه‌ی مورد بررسی با نمونه‌های مورد مقایسه The similarities of the sample under study with the sample under study</p>	<p>طرح و نقش نمونه‌های مورد مقایسه در کاشی نگاره‌های شیراز (خانه صالحی، خانه عطروش، درمانگاه نمازی و مسجد وکیل) Design and role of comparable samples in Shiraz tiles (Salehi House, Atroush House, Namazi Clinic and Vakil Mosque)</p>	<p>جزئیات طرح و نقش دروازه مورد بررسی Modes of differentiation of the studied specimens to the comparable specimens</p>
<p>عدم ترسیم صحنه در فضاهای یکسان (نگاره مورد بررسی در فضای بزرگ‌تر ترسیم شده است و نگاره مورد مقایسه در فضای کوچک‌تر جای گرفته است به همین دلیل ساختوساز کمتری دارد) Lack of drawing of the scene in the same spaces (the studied scene is drawn in a larger space and the comparable scene is placed in a smaller space and therefore has less construction)</p>	<p>موضوع مشترک با وجود عناصر و موتیف‌هایی مشابه، ترکیب‌بندی کلی اثر، رنگ‌بندی مشابه Common theme with similar elements and motifs, overall composition of work, similar color scheme</p>	 (Atrush house, author, 2016)	 (bonhams,15/4/2010, lot:233w) Access date: (20/8/2016)
<p>این نگاره در پشت‌صحنه ساختوساز بیشتری دارد و از نوعی دورنما سازی برخوردار است و در آن چند روایت در یک صحنه به تصویر درآمده‌اند. It has more construction behind the scenes and has some sort of perspective, in which several narratives are portrayed in one scene.</p>	<p>تشابه در ترکیب‌بندی، اشتراک در موضوع با وجود عناصر مشابه، رنگ‌بندی مشابه و همچنین اختصاص فضای مشابه برای هر دو نگاره Similarity in composition, theme sharing with similar elements, similar color scheme as well as similar space allocation for both scenes</p>	 Salehi house and Namazi clinic, authors, 2016)	
<p>تفاوت‌های جزئی در جایجایی رنگ‌ها و برخی نقش‌مايه‌ها Minor differences in the color shift and some of the themes</p>	<p>ترکیب‌بندی اثر، طراحی کلی، نقوش و عناصر مشابه، رنگ‌آمیزی نسبتاً مشابه هر سه اثر، محاط شدن طرح اصلی در حاشیه زرد و سفید و وجود کتیبه در زیر گلدان‌ها Composition of the effect, overall design, motifs and similar elements, relatively similar coloring of all three effects, embossing the original design on the yellow and white border and inscriptions under the pots</p>	 (Salehi house and Namazi clinic, authors, 2016)	 (Salehi house and Namazi clinic, authors, 2016)
<p>تفاوت‌های جزئی در جایجایی رنگ‌ها و برخی نقش‌مايه‌ها Minor differences in the color shift and some of the themes</p>	<p>شباهت‌های بسیار تصاویر بانوان در کاشی نگاره مورد بررسی با تصاویر بانوان در کاشی نگاره‌های مشابه. (این شباهت‌ها در ویژگی‌های چهره، قرارگیری در قاب‌های مشابه، نوع پوشش و رنگ‌بندی مشهود است) The very similarities between the scenes of the women in the tile studied are similar to those of the women in the tile. (These similarities are evident in facial features, similar frames, coating type and coloration)</p>	 (Salehi house, authors, 2016)	 (Salehi house, authors, 2016)
	<p>وجود کتیبه‌هایی به خط نستعلیق در قسمت‌های پایین کاشی نگاره‌ها، قرار گرفتن نام‌های میرزا عبدالرزاق و استاد ابراهیم در کنار هم (در مسجد وکیل) و یا در کتیبه‌های مجزا در یک مکان (درمانگاه نمازی) There are inscriptions in the lower part of the tiles, the names of Mirza Abdul Razaq and Master Ibrahim side by side (in the Vakil Mosque), or in separate inscriptions in one place (Namazi Clinic)</p>	 (Namazi clinic, Salehi house, Vakil mosque(authors)	 (Namazi clinic, Salehi house, Vakil mosque(authors)

آن‌ها دیده می‌شود. قابل توجه است که وجود دو کتیبه یکسان با عنوان «به دستورالعمل مشهدی ابوطالب معمار» در این دو بنا هم دوره بودن کاشی نگاره‌های آن‌ها را روشن می‌کند. وجود نام‌های «ابراهیم بن فریدون»، «میرزا عبدالرزاق» و «مشهدی ابوطالب» در کتیبه‌های کاشی نگاره‌های درمانگاه نمازی شیراز مشخص می‌کند که دوران حیات این سه تن معاصر هم بوده است و هماهنگ بودن طراحی و رنگ آمیزی و ترکیب بندی کاشی نگاره‌های این بنا احتمال همکاری این سه تن را با یکدیگر بیشتر می‌کند. از سویی در کاشی هفت رنگ بازسازی شده در مسجد و کیل نام استاد ابراهیم در کنار نام عبدالرزاق به تاریخ ۱۳۴۷ق دیده می‌شود که سند دیگری بر هم دوره بودن و همکاری این دو فرد است. همچنین از مقایسه و تطبیق کتیبه اثر مورد مطالعه که نام استاد ابراهیم را نشان می‌دهد با کتیبه‌های موجود در کاشی نگاره‌های درمانگاه نمازی و مسجد و کیل که در آن‌ها نام «استاد ابراهیم» و «میرزا عبدالرزاق» در کنار هم آمده است، این گمان که استاد ابراهیم کاشی نگاری شیرازی و دوران حیات وی معاصر با میرزا عبدالرزاق بوده است به یقین بدل می‌شود. در نهایت از دکتر مهدی مکی نژاد، استاد علی تعبدی (کاشی نگار شیرازی) و جناب مسعود منیاتی (فعال در زمینه شناسایی و مستندسازی خانه‌های قاجاری شیراز) که از نظرات و مشاوره ایشان در این پژوهش بهره بردیم کمال تشکر و قدردانی را داریم.

کاشی نگاره‌های هفت رنگ در بناهای قاجاری با تنوعی خاص در مناطق مختلف چون تهران، شیراز و اصفهان تصویر آشکاری از هویت این دوره را به نمایش گذاشته‌اند. در شیراز در نیمه اول قرن ۱۴ هجری، بار دیگر نقاشی روی کاشی توسط هنرمندان مکتب ندیده غیر درباری احیا شد و علاوه بر خانه‌های طبقه اشراف در میان خانه‌های عموم و طبقه متوسط جامعه رواج یافت که اکنون از آن تحت عنوان مکتب کاشی نگاری شیراز یاد می‌شود. نقاشی‌های مکتب شیراز عصر قاجار اگرچه خام‌دستانه‌تر از مکتب تهران به نظر می‌رسد اما به نوعی احیاگر مبانی ملی-مذهبی و سنتی است و مضامین آن موردعلاقه و خواست مردم است و ملغمه‌ای از داستان‌های شاهنامه با داستان‌های عامیانه، روایات مقدس مذهبی به همراه نقوش گل و مرغ است. کاشی نگاره مورد بررسی در این مقاله با موضوع بارگاه حضرت سلیمان، نگاره‌های گل و مرغ و تک فریم‌هایی از زنان قاجاری و زوج‌های جوان از مصادیق کاشی نگاره‌های بناهای این دوره است که به لحاظ ویژگی‌های ظاهری شباهت زیادی به کاشی نگاره‌های شیراز دارد. با مطالعه، مقایسه و تطبیق ویژگی‌هایی چون ترکیب بندی، شیوه طراحی، رنگ بندی و رنگ گذاری و نیز موضوع و نقش مایه‌ها و کتیبه‌های کاشی نگاره مورد بررسی با کاشی نگاره‌های مشابه برخی بناهای شیراز در این دوره به خصوص کاشی نگاره‌های خانه صالحی، خانه عطروش و درمانگاه نمازی، شباهت‌های غیر قابل انکاری میان

پی‌نوشت‌ها

۱. کاشی هفت رنگ نوعی از کاشی از جنس خشت گلی است که به خاطر به کار رفتن هفت رنگ اصلی در آن، به این نام مشهور گشته است. از آنجایی که ادامه شیوه کاشی کاری معرق از قرن یازدهم هجری به دلایل مختلف از جمله صرف زمان و هزینه مقرون به صرفه نبود کاشی کاری نوع هفت رنگ مرسوم و متداول گشت که سرعت عمل و عدم محدودیت در طرح باعث ورود طرح‌های مختلفی به عرصه کاشی هفت رنگ گردید. استفاده از کاشی هفت رنگ در اواخر دوره تیموری و اوایل دوره صفوی، در تزئین بناها رواج یافت و تا دوره قاجار ادامه داشت و از آن پس، رفته رفته رو به افول گذاشت (Kiani, & Karimi, 1985, p.19).
  ۲. خانه صالحی از خانه‌های مربوط به اواخر دوره قاجاریه در شیراز است که در ضلع جنوبی مسجد شهدا و ابتدای کوچه هفت پیچ واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۳۵۴/۲/۳۰ با شماره ۱۰۷۰ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. کاشی کاری‌های هفت رنگ بدنه دیوارهای حیاط این بنا از نمونه‌های ارزنده هنری محسوب می‌شود.
  ۳. خانه عطروش از خانه‌های مربوط به اواخر دوره قاجاریه در شیراز است که در بافت قدیم در کوچه زنجیرخانه واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۳۵۴/۲/۳۰ با شماره ۱۰۶۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.
  ۴. درمانگاه نمازی مربوط به اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی در شیراز است که در ضلع غربی خیابان قالی کهنه واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۳۸۱ با شماره ۶۰۲۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.
  ۵. به منظور اطلاع از مکان اصلی، چگونگی و تاریخ خروج این اثر از ایران، مکاتباتی در قالب چند ایمیل به اعضای مسئول در این حراجی انجام شد که ایشان حاضر نشدند اطلاعات مشتریان خود را در اختیار ما بگذارند و تنها به فرستادن تصویری با کیفیت تر از این اثر اکتفا کردند. این کاشی نگاره در سایت این حراجی به آدرس مقابل قابل مشاهده است.
- <https://www.bonhams.com/auctions/17823/lot/233/?category=list>
۶. در دوره قاجار کاشی نگاران در صورتی که کارگاه‌هایشان از وسعت زیادی برخوردار بود آن را کارخانه می‌خواندند و در رقم‌های خویش نام کارخانه خویش را نیز ذکر می‌نمودند که از آن جمله می‌توان به کارخانه کاشی پزی علی محمد اصفهانی، کارخانه صفرعلی، کارخانه خاک نگار مقدم و کارخانه افسری اشاره کرد (Makinejad, 2009, p.80).

References

- Afzal Tusi, E., Salahi, G., Salahi, L. (2013), Studying Tile Paintings by Qajar Women in Shiraz Houses, *Women's Journal of Culture and Art*, (5), 6-9. [in Persian]
- [افضل طوسی، عفت السادات، سلاحي، گلناز، سلاحي، لادن. (۱۳۹۲). مطالعه کاشی‌نگاره‌هایی با نقوش زنان قاجاری در خانه‌های شیراز، نشریه زن در فرهنگ و هنر، (۵)، ۵۹۴-۵۷۷]
- Asadpour, A. (2014). Analyzing the Nature and Structure of Representation of Urban Space in Qajar Tiles, *Two Quarterly Journal of City Landscape Research*, 1(1), 1-5. [in Persian]
- [اسدیپور، علی. (۱۳۹۳). تحلیل ماهیت و ساختار بازنمایی فضای شهری در کاشی‌های قاجاری، دوفصل‌نامه پژوهش‌های منظر شهر، (۱)، ۱۷-۶]
- Bemani, M. R., Momeni, K., Sultanzadeh, H. (2011). A Study of Innovation and Evolution of Decorations and Tile Designs of the Mosque-Schools of the Qajar Period. *Journal of Neuroscience*, (2), 1-4. [in Persian]
- [بمانیان، محمدرضا، مومنی، کورش، سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۹۰). بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقوش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار. فصلنامه علمی پژوهشی نگره (۱۸)، ۴۷-۳۵]
- Etemad al-Saltanah, M. H. (1995). *Forty Years of Iranian History in the Period of Nasser al-Din Shah*, Volume One of the Most Effective Vallatars, by Iraj Afshar. Tehran: Mythology. [in Persian]
- [اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۷۴). چهل سال تاریخ ایران در دوره ناصرالدین شاه، جلد اول المآثر والاثار، به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.]
- Fehervari, G., Fehrvri, G., & Fehérvári, G. (2000). *Ceramics of the Islamic World*. IB Tauris.
- Ferrier, R. W. (1995). Iranian Arts, Parviz Marzban, Tehran: Farzan Rooz Publications. [in Persian]
- فربه، ردلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران، پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزبان روز.
- Godard, A. (1998). *Iranian Art*, (Translated by Habibi B.), Third Edition, Tehran: Shahid Beheshti University Press. [in Persian]
- [گدار، آندره. (۱۳۷۷). هنر ایران، ترجمه حبیبی بهروز، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.]
- Kiani, M., and Karimi. F. (1985). *The Pottery Art of the Islamic period of Iran*, Tehran: Iranian Archeology Center (Ministry of Culture and Islamic Guidance). [in Persian]
- [کیانی، محمد یوسف، و کریمی، فاطمه. (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی).]
- Makinejad, M. (2009). Unknown Qajar Tile Workers, *Golestane Honar*, N: 15. [in Persian]
- [مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). کاشی‌کاران گمنام دوره قاجاریه؛ خاندان خاک نگار مقدم، گلستان هنر، شماره: ۱۵.]
- Maheronagh, M. (1983). *Design and Implementation of Role in Iranian Tiling in Islamic Period*, Tehran: Reza Abbasi Museum. [in Persian]
- [ماهرالنقش، محمود. (۱۳۶۲). طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران دوره اسلامی، تهران: موزه رضا عباسی.]
- Porter, V. (2002). *Islamic Tiles*, Mahnaz Shayestehfar, Tehran: Institute of Islamic Art Publications. [in Persian]
- [پورتر، ونیتیا. (۱۳۸۱). کاشی‌های اسلامی، مهناز شایسته فر، تهران: انتشارات موسسه هنر اسلامی.]
- Riazi, M. (2016). *Qajar Tile*, Tehran: Yasavoli. [in Persian]
- [ریاضی، محمدرضا. (۱۳۹۵). کاشی‌کاری قاجار، تهران: یساولی.]
- Scars, J., and the Summary of Authors. (2006). *Iranian Arts of the 18th and 19th Centuries, The History of Cambridge Iran*, Volume 7, Part Three, Collected by Peter Avari, (Translated by Saghabfar, M.), Tehran: Jami Publications. [in Persian]
- [اسکارس، جنیفر، و مجموع نویسندگان. (۱۳۸۵). هنرهای سده‌ی (۱۸ و ۱۹) ایران، تاریخ ایران کمبریج، جلد هفتم قسمت سوم، گردآورنده پیتراواری، ترجمه ثاقب فر مرتضی، تهران: انتشارات جامی.]
- Seyf, H. (1997). *Tile Painting*, Tehran: Soroush Publications. [in Persian]
- [سیف، هادی. (۱۳۷۶). نقاشی روی کاشی، تهران: انتشارات سروش.]
- Shirvani, B. (2010). *A Descriptive Study and Classification of Qajar Period Motifs in Shiraz*, Tehran: Art University. [in Persian]
- [شیروانی، بهنام. (۱۳۸۹). بررسی توصیفی و طبقه‌بندی نقوش دوره قاجاریه در شیراز، تهران: دانشگاه هنر.]
- Taghavi, A., Mousavi Haji, S. R., Aganji Shirazi, N. (2015). Analysis and Study of Tiled Subjects of Qajar-era Buildings of Shiraz, Shiraz: *Proceedings of the First National Conference of Iranian Islamic Architecture (Yesterday's Landscape-Tomorrow's Landscape)*, 2-4. [in Persian]
- [تقوی، عابد، موسوی حاجی، سید رسول، آگنجی شیرازی، ناز آفرین. (۱۳۹۴). تحلیل و بررسی مضامین کاشی‌کاری شده‌ی ابنیه عصر قاجار شیراز، شیراز: مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری ایرانی اسلامی (سیمای دیروز - چشم انداز فردا)، ۱۱۴۲-۱۱۲۷.]

